

Opis źródła:

Traktat jest najstarszym słowiańskim świadectwem o bogomiłach. Większość badaczy powstanie źródła kładzie na czas przed lub tuż po śmierci cara Bułgarii Piotra I (969 r.), według zaś innych mowa powstała w początkowym okresie dominacji bizantyńskiej lub w początkach XIII w. Dzieło to odkryte w XIX w. zawiera informacje o mitycznym założycielu głośnej herezji oraz czasie jej pojawienia się na bułgarskich ziemiach, jak również opisuje doktrynę bogomiłów¹. Kosma eksponuje przede wszystkim elementy nauki bogomiłów odnoszące się do głoszonych przez nich zasad moralnej czystości i życia w zgodzie z Ewangelią. Cytowaną pracę „można uznać za zwierciadło bułgarskiej ówczesnej rzeczywistości za rządów Piotra, ze wszystkimi jej ostrymi sprzecznościami ideologicznymi i społecznymi”².

Miejsce przechowywania oryginału źródła:

Brak oryginału; najstarszy rękopis prawdopodobnie w zbiorach rosyjskiej Biblioteki Państwowej w Moskwie – zbiór monasteru Wołokołamskiego, nr 8 z 1490 r.

Miejsca wydania:

Kukuljević Sakcinski I., *Prezvitera Kozme Slovo o bogomilih*, „Arkiv za povjesnicu jugoslovensku” IV, Zagreb 1857, s. 69–97.

Соколов И., *Памятник древнерусской духовной литературы. Беседа Козмы Пресвитера на богомилов (X-XI вв.)*, „Православный собеседник” I, 1864, s. 483–500; II, s. 81–108, 198–220, 310–330, 411–426.

Попруженко М.Г., *Св. Козма Пресвитера. Слово на еретики и поучение от божественных книг*, [w:] *Памятники древней письменности и искусства*, т. 167, Санкт-Петербург 1907.

М.Г. Попруженко, *Козма Пресвитер – болгарский писатель X века* [= *Български старини*, т. XII], София 1936.

Ю.К. Бегунов, *Козма Пресвитер в славянских литературах*, София 1973³.

Tekst:

¹ G. Szwat-Gyłybowa, *Haeresis bulgarica w bułgarskiej świadomości kulturowej XIX i XX wieku*, Warszawa 2005, s. 30–31; G. Minczew, *Słowiańskie teksty antyheretyckie jako źródło do poznania herezji dualistycznych na Bałkanach*, w: *Średniowieczne herezje...*, s. 19–20; Kosma Prezbiter, *Mowa polemiczna przeciwko...*, s. 67–69.

² *Bułgaria. Zarys dziejów*, red. I. Dymitrow, tłum. M. Więckowska, A. Koseski, Warszawa 1986, s. 82.

³ Miejsca wydania za: Kosma Prezbiter, *Mowa polemiczna przeciwko heretykom* (fragmenty), oprac. i przekł. M. Skowronek przy współpracy G. Minczewa, w: *Średniowieczne herezje dualistyczne na Bałkanach. Źródła słowiańskie*, oprac., przekład i komentarz G. Minczew, M. Skowronek, J.M. Wolski, Łódź 2015, s. 69.

Kosma Prezbiter, *Mowa polemiczna przeciwko heretykom* (fragmenty), oprac. i przekł. M. Skowronek przy współpracy G. Minczewa, w: *Średniowieczne herezje dualistyczne na Bałkanach. Źródła słowiańskie*, oprac., przekład i komentarz G. Minczew, M. Skowronek, J.M. Wolski, Łódź 2015, s. 73, 75,77, 79

Niegodnego Kosmy Prezbitera mowa przeciwko nowo powstałej herezji Bogomiła.

Wszystkie przykazania Pana Naszego Jezusa Chrystusa cudowne są i drogie dla tych, którzy ich przestrzegają, zostały bowiem powiedziane dla naszego zbawienia. Nawet jeśli oddaliśmy się od przykazań Jego, On, niczym miłujący dzieci ojciec, znosi nieprawości nasze. Nie chcąc nikogo zgubić, ale chcąc wszystkich nas zawrócić ku sobie i ku zbawieniu, jednych uczy poprzez Świętą Ewangelię, a innych przez pisma świętych mężów, abyśmy nie wpadli w przepaść herezji.

Każdy grzech i bluźnierstwo – mówi Pan – będą ludziom odpuszczone, ale bluźnierstwo przeciwko Duchowi Świętemu nie będzie odpuszczone, ani w tym wieku, ani w przyszłym.

Widząc to, nasz odwieczny wróg diabeł nie przestaje kusić rodu człowieczego; zaczął bowiem od pierwszego [człowieka] Adama i do tej pory nie przestaje kogokolwiek odwozić od wiary, aby większość udała się z nim na męki. I sprawia, że jedni [ludzie] kłaniają się bożkom, drudzy popełniają bratobójstwo, inni zaś oddają się cudzołóstwu i innym grzechom. Widząc, że wszystkie te grzechy nie równają się herezji, [diabeł] wszedł najpierw w Ariusza, który zaczął bluźnić przeciwko Synowi Bożemu, nie uznając Go za równego z Ojcem, ale za anioła i poddanego Boga, zapominając o słowach Chrystusa: „*Ja i Ojciec jedno jesteśmy*”. Tak samo [wszedł] w Sabeliusza, który zaczął łączyć boskość mówiąc, że wraz z ciałem Chrystusa cierpiącego na krzyżu [ucierpiała] boskość Świętej Trójcy. Macedoniusz zaś bluźnił przeciw Duchowi Świętemu, uważając Go za gorszego od Ojca i Syna, a nie tej samej, co Oni, boskości. Ich bowiem naukę wyklęli święci ojcowie na Soborze Nicejskim i oczyścili z niej chrześcijan jak pola z plew, z pomocą cesarza Konstantyna [zesłanego] przez Boga.

Pojawiły się potem w innych miejscach herezje rozliczne, ale dotyczące nie Świętej Trójcy, lecz stworzenia Bożego. Jedni takie, a drudzy inne mówili kłamstwa, ale nauka świętych apostołów i Ojców wszędzie ich zwycięża.

Zdarzyło się w Ziemi Bułgarskiej w czasach cara Piotra, iż był pop imieniem Bogomił, a prawdę rzekłszy – Bogu-nie-miły, który jako pierwszy zaczął nauczać herezji w ziemi bułgarskiej. O jego kłamstwach opowiemy niżej.

Nigdy nie zostanie im [odpuszczony] grzech, jeśli się nie pokajają. Opowiem o nich teraz. Nie chciałbym mówić o nich wiele z powodu ich pustostowia, ale boję się większej kary, ponieważ jeśli i my będziemy milczeli, niektórzy ulegną ich pokusie, gdyż *i tak to właśnie „wiedza” twoja sprowadza zgubę na słabego brata, za którego umarł Chrystus*. Dlatego podkładałam ufność w szczodrość Pana Naszego, który jedyny może oświecić nasz język na pohańbienie wrogów krzyża Chrystusowego. O tychże [heretykach] pisał błogosławiony Paweł do Filipian: *Strzeżcie się psów, strzeżcie się złych pracowników, strzeżcie się okaleczonych! Wielu bowiem postępuje jak wrogowie krzyża Chrystusowego, o których często wam mówiłem, a teraz mówię z płaczem: ich losem – zagłada*. Teraz, zacząwszy obnażać ich słowa i czyny, myślę, iż nawet powietrze zostało zhańbione ich czynami i mową, a dla miłującego Chrystusa ludu odkryję ich kłamliwe słowa, by nikt nie wpadł w ich sieci, ale przyjmując ich fałsz, omijał ich nauki. Rzekł bowiem Pan: *Każde bowiem drzewo poznaje się po swoim własnym owocu*.

Z wyglądu heretycy są jak owce, są łagodni, pokorni i małomówni. Są wyraźnie bładzi od nieszczerzego postu. Nie odzywają się ni słowem, nie śmieją się głośno, nie są dociekliwi, unikają spojrzeń i na zewnątrz wszystko czynią tak, aby nie odróżnić ich od prawowiernych chrześcijan, *a wewnątrz są drapieżnymi wilkami*, wedle słów Pana. Ludzie, widząc ich ogromną pokorę i myśląc, że są prawowierni, zbliżają się do nich, pytając o zbawienie duszy. Oni zaś, podobni do wilków chcących porwać jagnię, najpierw udają, wzdychając i pokornie odpowiadają, a nauczając, udają, że są w niebie. Gdy zaś ujrzą człowieka prostego i nieokrzesanego, sieją plewy swojej nauki, bluźniąc przeciw tradycji i kanonom Świętych Kościołów, o czym będę mówił później.

Ale o miłujący Chrystusa ludu! Niech nikt z was nie będzie im bliski, gdyż staniecie się wrogami Chrystusa. Czytajcie gorliwie święte księgi, abyście nie zostali surowo ukarani. Wiele pokus i nieprawdy wykiełkowało na ziemi i niemożliwym jest, aby uniknęli ich ci, którzy żyją w lenistwie. Dla nas zstąpił z niebios Pan, który nauczał nas swojej woli, abyśmy, żyjąc zgodnie z Jego przykazaniami, uniknęli surowych kar. Dlatego starajmy się czynić dobro, aby nie dosięgło nas to, co powiedział Pan: *„Gdybym nie przyszedł i nie mówił do nich, nie mieliby grzechu. Teraz jednak nie mają usprawiedliwienia dla swego grzechu”*. Wróćmy jednak do rzeczzonego wcześniej.

[...]

Ale co mówią heretycy? „My częściej od was modlimy się do Boga, czuwamy, modlimy się i nie żyjemy w lenistwie tak jak wy”. O, jak podobne to jest do słów przemądrzałego faryzeusza, który chwając się, mówił: *„nie jestem jak inni ludzie, zdziercy, niesprawiedliwi,*

cudzołożnicy”. My zaś im odpowiadamy: „Dlaczego się chwalicie, przemądrzali heretycy? Diabeł nie śpi, ani pokarmu ludzkiego nie próbuje, ani się nie trudzi?”

„Ale my – mówią – modląc się, przywołujemy Boga”. My im odpowiadamy: „Czy nie słyszycie demonów, wołających do Pana: *«Czego chcesz od nas, Jezu, Synu Boga żywego? Wiemy, kim jesteś, Świętym Bożym, i przyszedłeś tu przed czasem dręczyć nas»*”. Sam Pan pouczał nas, mówiąc: „*Nie każdy, który mówi Mi: «Panie, Panie!», wejdzie do królestwa niebieskiego, lecz ten, kto spełnia wolę mojego Ojca, który jest w niebie*”.

Zostawmy ich, niech idą własną drogą ku zgubie. Prędzej bowiem pouczysz zwierzę niżli heretyka. Świnia perłę omija, a podnosi śmieć. Tak i heretycy połykają swój smród, a uciekają od Bożej nauki. I [tak] jak ten, co strzela do marmuru, nie tylko go nie przebije, ale odbitą strzałą razi stojącego za nim, tak i ten, który poucza heretyka, nie tylko go nie nauczy, ale i kogo nierozumnego zdeprawuje.

Do czego ich porównamy? Czy do kogoś ich upodobnimy? Gorszi są bowiem od głuchych i ślepych bożków. Ponieważ idole są z kamienia i drzewa, *nie widzą ani nie słyszą*. Heretycy, mając myśli człowiecze, z własnej woli ukamieniowali się, nie poznawszy prawdziwej nauki. Lecz czy możemy ich porównać do demonów? Gorszi są od demonów. Demony bowiem boją się krzyża Chrystusowego, heretycy zaś rąbią krzyże i tworzą z nich swoje narzędzia. Demony boją się oblicza Pana namalowanego na desce; heretycy zaś nie kłaniają się przed ikonami, ale nazywają je bożkami. Demony boją się kości sprawiedliwych [w Panu], nie śmieją zbliżyć się do relikwiarzy, w których leżą bezcenne skarby dane chrześcijanom dla ratunku z każdej niedoli; heretycy zaś drwią z nich i naśmiewają się z nas, widząc, jak kłaniamy się im, prosząc je o pomoc. Zapomnieli słów Pana: „*Kto we Mnie wierzy, będzie także dokonywał tych dzieł, których Ja dokonuję*”. [Heretycy] nie chcą czcić świętych, bluźnią przeciwko Bożym cudom czynionym przez relikwie siłą Ducha Świętego; mówią: „Cuda nie powstają z woli Bożej – to diabeł je stworzył, aby mamieć ludzi”. Mówią też wiele innych niegodziwości, kiwając głowami jak żydzi krzyżujący Chrystusa.

Słowniczek pojęć:

Kosma Prezbiter – żyjący w X w. przedstawiciel cerkwi bułgarskiej, pisarz i kaznodzieja. Uważa się, że znał zarówno całe bogactwo literatury starobułgarskiej, jak i bizantyjską

literaturę teologiczną. Niektórzy badacze uznają, że Kosma był wyższym duchownym, a nawet biskupem w Presławiu⁴.

Bogomil – pop, legendarny założyciel bogomilów, czyli uznanej za heretycką sekty chrześcijańskiej wyznającej dualizm. Podstawą nauki bogomilskiej była wiara w istnienie i działanie dwóch sił sprawczych: Dobra, czyli Boga oraz Zła, czyli Szatana. Bogomili występowali radykalnie przeciwko Kościołowi, jego nauce oraz hierarchii. Z sakramentów uznawali tylko chrzest. Odrzucali krzyż jako symbol męki Jezusa Chrystusa, jak i cześć dla świętych i relikwii. Byli także przeciwnikami porządku feudalnego, jak i państwowego. Powszechnie uważa się, że narodziny sekty były wynikiem kryzysu wewnętrznego, jaki dotknął społeczeństwo bułgarskie za czasów cara Piotra I⁵.

Sabeliusz – żyjący w III w. teolog i przywódca ruchu religijnego. Zdaniem Bazylego Wielkiego miał pochodzić z Libii, skąd – pod koniec pontyfikatu papieża Zefiryna około 215 r. – przybył do Rzymu. Z początku cieszył się sympatią przyszłego papieża Kaliksta I, który jednak już na początku swojego pontyfikatu skrytykował go za szerzenie błędnej nauki o Trójcy Świętej. Sabeliusz zanegował istotową odrębność osób Trójcy Świętej, głosząc istnienie tylko jednego Boga. Osoby Boskie traktował jako sposoby wyrażania się Boga, który objawia się jako Ojciec w Starym Testamencie, jako Syn we wcieleniu, a jako Duch Święty w zstąpieniu na apostołów w dzień Pięćdziesiątnicy; doktrynę tę propagował prawdopodobnie sam lub za pośrednictwem uczniów w libijskim Pentapolis, a następnie w Egipcie, stając się przyczyną konfliktu między Dionizym Wielkim i papieżem Dionizym, a następnie znaczącym wyzwaniem dla teologii trynitarniej przełomu III i IV w. Tzw. sabelianizm rozpowszechnił się w Afryce Północnej, Azji Mniejszej oraz Mezopotamii; przetrwał jedynie do IV w.⁶

Macedoniusz – działał w IV w., w okresie nasilenia się sporów ariańskich. Rywalizował z Pawłem, od 335 r. biskupem Konstantynopola. Po jego usunięciu w 341 zajął jego miejsce, utracone w 346 na rzecz Pawła i ponownie objął urząd w 350 r. Wówczas został oficjalnie uznany za biskupa w następstwie ostatecznego usunięcia Pawła z miasta. Zwalczał uczestników Soboru Nicejskiego; obsadzał okoliczne biskupstwa swoimi zwolennikami. Wspierał rozwój życia ascetycznego w Konstantynopolu; uczestniczył w synodach w Ankarze w 358 r. i Seleucji

⁴ W. Swoboda, L. Moszyński, *Kozma*, w: *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 2, red. G. Labuda, T. Lehr-Splawiński, t. 2, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, s. 499–500; *Bułgaria. Zarys dziejów...*, s. 51, 82; G. Szwat-Gyłybowa, *Haeresis bulgarica...*, Warszawa 2005, s. 19; Kosma Prezbiter, *Mowa polemiczna...*, s. 68.

⁵ *Bułgaria. Zarys dziejów...*, s. 50–52; T. Wasilewski, *Historia Bułgarii*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988, s. 60–61; T. Manteuffel, *Historia powszechna. Średniowiecze*, Warszawa 2001, s. 136; G. Szwat-Gyłybowa, *Haeresis bulgarica...*, s. 19, 31; G. Minczew, *Słowiańskie teksty...*, s. 23, 29, 50–52.

⁶ *Sabelianizm*, w: *Wielka Encyklopedia PWN*, t. 24, red. naczelny J. Wojnowski, Warszawa 2004, s. 201; J. Figiel, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 17, red. E. Gigilewicz i in., Lublin 2012, s. 813.

Izauryjskiej w roku następnym. Na synodzie w Konstantynopolu w 360 r., zwołanym przez Konstancjusza II, został usunięty ze swojej stolicy wraz ze swoimi zwolennikami, przeniósł się do podmiejskiej posiadłości, gdzie zmarł. Prawdopodobnie po usunięciu z Konstantynopola zaczął głosić błędną naukę o Duchu Świętym, uważając, że „nie ma On udziału w tej samej czci i chwale co Ojciec i Syn Boży”. Według Macedoniusza Syn powinien być uważany w swej substancji za podobnego do Ojca, lecz z Nim nie identycznego. Duch Święty miał zaś pochodzić od Syna. Do rozproszenia zwolenników Macedoniusza przyczyniły się głównie antyheretyckie ustawy cesarza Teodozjusza⁷.

Sobór nicejski I – pierwszy sobór powszechny; zwołany został w 325 r. przez cesarza Konstantyna I Wielkiego w celu zażegnania sporu o bóstwo Chrystusa i uregulowania bieżących spraw Kościoła. Od maja do lipca 325 r. miało w Nicei (Azja Mniejsza) obradować ok. 250 biskupów. W wyniku obrad potępiono Ariusza i jego naukę. Sformułowano wyznanie wiary w Syna Bożego. Obradowano także nad czasem obchodzenia Wielkanocy, sposobami udzielania pożyczek, sprawami jurysdykcji kościelnej, uznaniu czterech patriarchów na Wschodzie i jednego na Zachodzie⁸.

Konstantyn I Wielki – ur. ok. 282, zm. 22 maja 337 r. Cesarz rzymski w latach 306–337; święty. Był synem Konstancjusza I Chlorusa. Po śmierci ojca Konstantyn został obwołany cesarzem przez wojsko. Wszedł z konflikt o tron z Maksencjuszem, pokonując go w 312 r. w bitwie przy moście Mulwijskim. Według tradycji, przed decydującą bitwą, Konstantyn i jego żołnierze mieli mieć wizję jaśniejącego znaku krzyża na niebie, z widniejącymi obok słowami: „z tym znakiem zwyciężysz”. Konstantynowi Chrystus ukazać miał się we śnie i nakazał mu umieścić krzyż na chorągwi. To zdarzenie zdecydowało o przyjęciu przez cesarza chrześcijaństwa. W 313 r. cesarz ogłosił w Mediolanie prawo, według którego wspólnoty posiadające osobowość prawną otrzymały pełną wolność do swojego kultu. Konstantyn zarządził także zwrot skonfiskowanych wcześniej nieruchomości kościelnych. W celu rozwiązania trapiących Kościół problemów, zwołał słynny sobór w Nicei⁹.

Piotr I – [https://pl.wikipedia.org/wiki/Piotr_I_\(car_Bu%C5%82garii\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Piotr_I_(car_Bu%C5%82garii)).

⁷ J. Naumowicz, *Macedoniusz I*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 11, red. S. Wilk i in., Lublin 2006, s. 682; *Nowa encyklopedia chrześcijaństwa. Historia i współczesność*, wprowadzenie J. Ratzinger, red. nac. wyd. polskiego H. Witczyk, tłum. S. Bielański i in., Kielce 2016, s. 455.

⁸ J. Śrutwa, *Nicejski sobór I*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 13, red. E. Gigilewicz i in., Lublin 2009, s. 989–993; *Nicejski sobór*, w: *Nowa encyklopedia...*, s. 529–530.

⁹ P. Plisiecki, *Konstantyn Wielki*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 9, red. B. Migut i in., Lublin 2002, s. 697–700; *Konstantyn I Wielki*, w: *Wielka Encyklopedia PWN*, t. 14, red. naczelny R.J. Burek, Warszawa 2003, s. 296; A. Zambarbieri, *Konstantyn I Wielki*, w: *Nowa encyklopedia...*, s. 396.

Paweł z Tarsu – święty, ur. ok. 5/6 r. n.e., zm. ok. roku 64/67. Urodzony w zamożnej, żydowskiej rodzinie. Był zaciekle przeciwnikiem chrześcijaństwa, aż do spotkania z Jezusem Chrystusem, pod wpływem którego nawrócił się. Jako misjonarz odbył wiele podróży po południowej Europie i Azji Mniejszej, podczas których zakładał gminy chrześcijańskie, do których następnie pisał listy. Swoimi poglądami naraził się gminie żydowskiej w Jerozolimie. Kiedy pod ich wpływem wybuchły zamieszki, rzymianie aresztowali Pawła i wywieźli do Wiecznego Miasta. Zmarł śmiercią męczeńską, poprzez ścięcie¹⁰.

Filipianie – mieszkańcy Filippi, miasta leżącego we wschodniej Macedonii. W 31 r. p.n.e. Filippi stało się kolonią rzymską, lecz otrzymało od Rzymu specjalny status, na mocy którego jego mieszkańcom przysługiwały te same prawa i przywileje, co obywatelom Italii. Gmina żydowska nie była w mieście duża, nie posiadała nawet własnej synagogi. Filippi miało być pierwszym w Europie terenem zabiegów apostołskich św. Pawła, tu założył gminę chrześcijańską. Nie wiadomo do końca, kiedy powstał *List do Filipian*, prawdopodobnie podczas pierwszego pobytu Pawła w więzieniu w Rzymie (61–63 r.). Wielu naukowców uważa, że *List do Filipian* to tak naprawdę dwa lub trzy listy połączone w jeden. Głównym przesłaniem listu jest wezwanie mieszkańców do życia w sposób godny Ewangelii, za wzór stawiany jest Jezus. Autentyczność listu jest powszechnie uznawana¹¹.

Pytania do źródła

Pytania dla uczniów szkoły średniej (poziom podstawowy):

1. Do jakich doktryn teologicznych potępionych przez Kościół nawiązuje autor źródła?
2. Co ma uchronić chrześcijan przed zgubnymi skutkami kontaktu z bogomiłami?
3. Jaki cel stawia sobie Kosma pisząc o nauce Bogomiła?
4. Kto najbardziej jest podatny na wpływy bogomiłów?
5. Jak – według autora tekstu – należy postępować z heretykami?
6. Co – zdaniem prezbitera Kosmy – jest najcięższym grzechem?
7. Jacy – według autora źródła – są wyznawcy nauki Bogomiła?
8. W czym – według siebie – bogomili są lepsi od chrześcijan?

¹⁰ *Paweł Apostoł*, w: *Wielka księga świętych*, red. Z. Bauer, Kraków 2003, s. 113–119; G. Ravasi, *Święci Piotr i Paweł*, w: *Święci na każdy dzień*, red. A. Tarzia, przekł. Atominium Biuro Tłumaczeń, J. Sas-Wydro, K. Stopa, s. 461–464; C. Ginami, *Paweł z Tarsu*, w: *Nowa encyklopedia...*, s. 585–587.

¹¹ F. Gryglewicz, *Filipianie, List do Filipian*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 5, red. P. Hemperek i in., Lublin 2012, s. 210; P.C. Bosak, *Leksykon wszystkich postaci biblijnych*, Kraków 2015, s. 494–495; C. Ginami, *Filipian (List do)*, w: *Nowa encyklopedia...*, s. 239–240.

Pytania dla uczniów szkoły średniej (poziom rozszerzony): pytania dla poziomu podstawowego, a ponadto:

1. Co łączy, a co dzieli w zakresie prawd wiary potępione przez sobór nicejski doktryny teologiczne?
2. Wymień zasady wiary religii bogomiłów.

Literatura pomocnicza:

Czarnecki P., *Geneza i ewolucja dogmatu teologicznego sekty bogomiłów (X–XII wiek)*, „Zeszyty Naukowe UJ” 2007, nr 1291, Prace Historyczne, z. 134, s. 25–40

Runciman S., *Manicheizm średniowieczny*, przekł. J. Prokopiuk, B. Zborski, Katowice 2007.

Szwat-Gyłybowa G., *Haeresis bulgarica w bułgarskiej świadomości kulturowej XIX i XX wieku*, Warszawa 2005.

Najważniejsze cezury:

Jak wyżej wskazano, trudno określić czas powstania źródła. Z dużym prawdopodobieństwem moment ten można zamknąć w latach 969–972. Kilka lat wcześniej książę Mieszko I przyjął chrzest, rozpoczynając tym samym proces chrystianizacji Polski. W 972 r. ten sam Mieszko odniósł zwycięstwo nad wojskami margrabiego Hodona pod Cedynią. W tym czasie z Francji zostają wyparci Saraceni, a przy meczenie Al-Azhar w egipskim Kairze zostaje założona uczelnia (ok. 300 lat przed powstaniem pierwszych uniwersytetów w Europie).

Imię i nazwisko osoby opracowującej rekord: Karolina Maciaszek